

Aproximació comunitària al final de la vida. El treball social en una empresa funerària

Community Approach at the end-of-life.
Social work in a funeral home

Mar Dieguez González i Isabel Carbonell Bardera¹

Resum

Amb aquest article pretenem presentar la nostra experiència des del treball social en referència a dues innovacions dins el nostre àmbit, donat que s'inicien a partir d'un full en blanc, sense haver-hi experiències prèvies aquí ni en altres països. D'una banda, el paper del treball social dins d'una *empresa funerària* desenvolupant un projecte amb el que neix un servei anomenat *Espai de Suport*. De l'altre, el projecte en si, és a dir, *treballar en la comunitat, de forma oberta, sobre el procés final de vida de les persones, sobre la mort i sobre el dol* que acompanya la pèrdua d'un ésser estimat. Aquesta obertura comunitària és l'aspecte innovador, donat que no es tracta de l'abordatge que es fa des d'un servei sanitari o residencial, sinó que parlem de treballar comunitàriament, a peu de carrer, amb tots els veïns i veïnes d'un territori. Es pretén recuperar la xarxa de les persones amb la seva comunitat que davant d'una situació de pèrdua, molt sovint en resulta o s'agreuja un aïllament social. S'ofereixen eines de reflexió i de preparació davant de la pròpia mort o de qui l'acompanya. Es busca recuperar, en definitiva, un espai de comiat a la vida i el dol, actualment perdut o no reconegut. També hi ha un altre públic, el professional del món sanitari, social o educatiu, a qui es dirigeixen diferents accions orientades també a donar suport en tot allò que fa referència al procés final de la vida, camp en què treballen, conviuen o es troben (en el cas de l'àmbit educatiu) des del seu costat més humà, mitjançant formació, orientació, espais de reflexió o d'acompanyament. Proposem reflexions a l'entorn de la ubicació del treball social dins la comunitat en els temes que ens ocupen, alhora que suggerim la promoció en la nostra disciplina, en què *el paper del treball social sigui un eix clau per tal de recuperar la dimensió social de la mort*, tal com deixem palès en aquest article.

Paraules clau: Final de vida, mort, acompanyament, comunitat, dol, pèrdua, funerària, societat.

Per citar l'article: DIEGUEZ GONZÁLEZ, Mar i CARBONELL BARDERA, Isabel. Aproximació comunitària al final de la vida. El treball social en una empresa funerària. *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, abril 2017, n. 210, pàgines 105-114. ISSN 0212-7210.

¹ Treballadores socials, gestores de desenvolupament comunitari i responsables de l'Espai de Suport.

Abstract

With this article we intend to show our Social Work experience related to two innovations within our field, which start from a blank sheet because there are no previous experiences either here or in other countries. On the one hand, the role of social work within a funeral home developing a project that created a service called 'Support Space'. On the other, the project itself, which is based in community work on the process of life-ending, on death and the mourning that goes along with the loss of a loved one. This community inclusion is the innovative aspect since it is not the approach that is made from a health or residential care service, but rather we talk about community-based work, on the street, with all the neighbors of an area. It aims to recover people's network with their community, understanding that in the face of a loss situation, social isolation may be arisen or aggravated. Reflection and preparation tools are offered to face one's own death. In short, the article promotes a farewell space for life and mourning, currently lost or not recognized. There is also another public: the professional in the health, social or educational world, to whom are directed different actions also aimed at supporting everything that refers to the final process of life; field in which they work, live or find themselves (in the educational field) from their more human side, through training, orientation, spaces for reflection or care.

We propose reflections about the location of Social Work within the community in the presented matters, while suggesting the promotion of our discipline in which the role of social work is a key element in recovering the social dimension of death, as we clearly point out in this article.

Key words: End of life, death, support, community, grief, loss, funeral home, society.

Context històric sobre l'afrontament de la mort

*"(...) perquè em sé perdurable / en les coses que em volten, /
i sé que algú, en el temps, / serà el meu record."*

MIQUEL MARTÍ I POL, "Un dia seré mort"

Les maneres d'entendre la vida, com vivim, com entenem la mort i com assumim aquesta realitat de l'entorn i la pròpia difereix d'unes persones a altres. També el context històric, el marc social i cultural de cada moment fa que, al llarg dels segles, hagi anat canviant la visió i la forma d'actuar davant les pèrdues.

Si ens centrem en la nostra cultura occidental, fins a finals de l'Edat Mitjana la mort estava present en la vida quotidiana indistintament de l'estament al qual es pertanyia o al lloc on es vivia. Per tant, era evident reconèixer la mort com a part de la vida. La realitat inevitable de la mort, i el reconeixement de la pròpia, eren inherents i integrats en la vida de qualsevol. Per

això, els dols eren dramàtics per tot el que suposaven no només a nivell del vincle personal i emocional sinó alhora a nivell econòmic, familiar. Aquest dramatisme, però, era breu. La vida havia de continuar i els emparellaments eren ràpids. Segons Ariès (2005) el dol per la mort d'una persona estimada estava dominat per la *imperiositat de les necessitats*.

A partir del Renaixement la situació cultural pateix canvis, entre altres, amb el desenvolupament de *l'amor personalitzat*. Per tant, davant la pèrdua d'una persona estimada, era de bon veure lamentar-se i enyorar-la públicament. Els dols passen a ser més perllongats i ostentosos. Es manifesta socialment la pena i la melancolia per la pèrdua de la persona estimada que ha marxat. L'acceptació de la pèrdua és més àrdua i costa més d'integrar en la dimensió personal i de la comunitat.

A causa d'aquesta visió, unida al culte a la individualitat del Romanticisme, quan comença a predominar la família nuclear, s'inicia un rebuig a la separació, a la por a la pèrdua d'una persona estimada, mentre en el món rural es manté la família extensa i el reconeixement de la mort com a part de la vida. Tot i que, avançant en el temps, en la societat preindustrial la mort seguia enquistada a la vida, la diferència rau en el creixement de les ciutats. Dins l'entorn urbà la mort continua propera per la baixa esperança de vida, per la precarietat i la fragilitat de l'existència. La mateixa societat necessitava dotar de significat la mort i integrar-la per donar raons de supervivència als ciutadans. En el cristianisme es va trobar un significat consolador davant la mort, inevitable i sovint prematura, que donava raó a la mort per renèixer a una vida eterna.

La medecina, però, canvia la visió de la mort i del dol, amb dues premisses: la capacitat de diagnosticar i la cultura creixent de la medicalització.

Fins a principis del segle XIX, el metge acompanyava al pacient i a la família mentre es pogués fer alguna cosa. La cura i les atencions eren fonamentals, bàsiques en el si de la casa on es vivia i estaven, absolutament, en mans de la família i dels veïns. La mateixa família donava resposta a situacions de la persona de qui tenien cura, fins i tot, en el moment de la mort. En aquesta època es vivia amb terror ser sepultat viu.

Va ser amb el descobriment de l'estetoscopi, el 1818, que es confia més amb el diagnòstic mèdic i la por a la mort es va esvaint. La confiança de la cura i supervivència del malalt, així com de la seva mort comença a recaure en el metge que acompanya. El diagnòstic mèdic guanya fiabilitat i la vida i la mort ja no són camps, únicament, de la filosofia i de la religió. La ciència mèdica pren el primer lloc.

La rellevància de la medecina ens porta a la medicalització de la malaltia, del final de vida i de la mort.

És a la segona meitat del segle xx que el llit de la persona moribunda passa de la casa a l'hospital per raons d'asèpsia, higiene, intimitat i tranquil·litat del pacient i la família per

La medecina, però, canvia la visió de la mort i del dol, amb dues premisses: la capacitat de diagnosticar i la cultura creixent de la medicalització.

tenir un entorn protegit amb el metge al costat i les infermeres. Així la cura de la persona passa de la família, veïns i amics i queda reduït a la família més propera. Amb tot plegat es modifiquen la manera de morir i la visió de la mort. Tant és així que en l'actualitat el 78% de les persones que moren al nostre país ho fan en un hospital o en un centre sanitari (socio sanitari, residències de persones grans,...) on segons en quines àrees del centre o moments el moribund no podrà estar amb la seva família.

Aquesta situació ha portat el trencament de vincles socials i la reducció dels acompanyaments del propi entorn de la persona valorant el progrés tècnic i científic, així com l'eficàcia plena de l'hospital o centre sanitari i els seus professionals. Quan arriba la mort, la vivència de la pèrdua es viu amb molta profunditat, la irreparabilitat de la pèrdua fa que no es puguin tolerar, socialment, els patiments físics, emocionals, mentals del dol que comporta. Conseqüentment es presenten somatitzacions freqüents que porten a la professionalització del dol a través de la medicalització. Hi ha tan temor per la mort i ens sentim tan poc preparats per afrontar la mort d'una persona estimada que l'hem fet invisible, passant a ser un dels grans tabús de la nostra societat. Mostra d'això és la desaparició dels rituals funeraris tan necessaris per poder elaborar aquesta pèrdua i integrar-la en la nostra pròpia vida i en el nostre entorn.

En èpoques anteriors i, actualment en zones rurals, es manté que l'acte de la mort no és quelcom individual sinó que pertany a una comunitat. Per això, és important el reconeixement de la mort d'una persona dins del seu entorn social, el comiat compartit i el dol acompanyat. Abans la comunitat compartia la inquietud que despertava a tothom el pas cap a la mort.

En canvi, actualment, sobretot en l'àmbit urbà, la mort és rebutjada i se suprimeix el dol. Per raó d'aquest pensament s'han suprimit molts rituals o s'acompanya d'un "la família agraeix en general les condolences", però no rep a familiars i amics. S'eviten visites de familiars, amics i veïns, especialment abans del ritu funerari.

La desaparició de molts costums o rituals -com la vetlla al costat del llit, la processó d'acompanyament fins al cementiri, el vestir de dol...- permeten la independització d'ideologies religioses i que apareguin, a poc a poc, els rituals laics que van prenent forma amb noves manifestacions i accions que materialitzen la pèrdua, la pena i el dol.

Ara per ara davant de la pèrdua d'un ésser estimat, la família i, sovint cada un dels seus membres, es tanca en ella mateixa en el seu propi dol. La declaració pública si no es concreta en una cerimònia es considera una expressió de caràcter morbós allunyant la possibilitat de comunicació i de compartir el dol.

D'aquesta manera el dol es va esdevenint patològic degut a la pressió per la tristesa de la pèrdua i la coacció de la societat sense possibilitat de ritualitzar o fer públic el dol que passa a

ser un *dol silenciàt*. Segons Bowlby (1993), els processos de dol s'han desenvolupat amb l'evolució per assegurar la supervivència davant les separacions i pèrdues. Tot això s'ha de matissar dins les diferents cultures i societats. El que és general per a tothom és, segons Tizón (2004), que els rituals de dol prescriuen un final per ells mateixos, malgrat que la durada pot variar enormement entre una cultura i una altra. Es tracta d'un sistema protector de la societat i de les persones que pateixen la pèrdua, es dedica un temps i un esforç per integrar la mort a la societat.

Els Espais de Suport: cap a un nou model funerari

Aquest projecte va néixer en el context d'una empresa funerària, Serveis Funeraris de Barcelona, que volia diferenciar-se dins del sector a partir d'una premissa: una funerària pot fer molt més que realitzar un servei funerari. Es va apostar per ampliar el camp d'actuació clàssic de qualsevol funerària (el moment de la defunció) obrint-lo al del **final de la vida**, on conflueixen el sector sanitari i social, cada vegada més confluents, i també la ciutadania. Aquesta aposta qualitativa va venir arran de la incorporació de directius que venien d'una llarga experiència dins del sector sanitari i per tant amb un ampli coneixement de les necessitats socials emmarcades, sobretot, en l'àmbit de la gent gran i les cures pal·liatives. Parlem de dos àmbits que es troben en un moment d'importants canvis socials i que el sector funerari, en la mesura en què també treballa al voltant de la mort, podia i devia aportar-hi coneixement i suport, donant resposta a aquestes noves necessitats socials dins de la comunitat i vers els sectors sanitari, social i educatiu principalment.

El punt de partida va ser la reflexió sobre el model d'atenció: quan una persona es troba al final de la vida sovint és atesa per un equip sanitari o sòciosanitari, en un hospital, residència o al domicili. Quan la defunció es produeix, l'atenció del cas l'assumeix la funerària per realitzar el servei del sepeli. La relació amb les famílies acaba en finalitzar el servei funerari i és aquí on comença el procés de dol on els espais d'acompanyament i suport són quasi inexistent. L'aposta ha estat, doncs, en ampliar el perímetre conceptual de l'àmbit d'actuació com a funerària i donar pas a l'acompanyament en aquest "abans" i aquest "després" de la defunció.

Es va valorar necessari, doncs, un canvi cap a un model de continuïtat assistencial vers les famílies amb un apropament previ i posterior d'acompanyament en un sentit ampli del terme. Parlem d'un acompanyament a diferents bandes; per un costat a les famílies i les mateixes persones que es troben en el propi procés de final de vida, i per l'altre als professionals que treballen al voltant de la persona en la seva etapa final.

L'aposta ha estat, doncs, en ampliar el perímetre conceptual de l'àmbit d'actuació com a funerària i donar pas a l'acompanyament en aquest "abans" i aquest "després" de la defunció.

Aquest model de continuïtat es va materialitzar amb un servei que vam anomenar "Espai de Suport" i que partia d'un plantejament de treball comunitari.

El primer Espai de Suport es va obrir al districte de Nou Barris, per donar cobertura també a Horta. A l'any següent es va obrir a L'Hospitalet el segon centre. L'elecció d'aquests territoris respon a l'objectiu empresarial de tenir més presència dins del territori com a funerària (són zones on fins aleshores era residual) i sobretot una visualització més amable de la marca, en el sentit que la creació d'aquests espais pretendria revertir positivament en la població d'aquestes zones.

En aquest "abans" i aquest "després" de la defunció d'una persona sorgeix, en un moment o altre, la necessitat de ser orientat per algú que tingui la capacitat d'escoltar i entendre amb professionalitat i una alta sensibilitat els moments difícils que està vivint.

D'altra banda, el concepte de la mort a la nostra societat crea un neguit que fa que ens allunyem d'una realitat inexorable de la nostra existència convertint-la en "tabú social". Sovint oblidem o no volem pensar que entorn de la mort hi ha amplis temes de vida, i són aquests els que s'han volgut desenvolupar i apropar a la gent dels barris des dels Espais de Suport. Conèixer i parlar-ne són les millors eines per abordar-ho socialment. És per això que vam determinar una cartera de serveis composta per xerrades, grups de suport, atenció social, servei de biblioteca, exposicions i cinefòrum, que ens poguessin ajudar a integrar a la vida i a la societat temes dels quals sovint volem parlar però no hi trobem l'espai.

Tant la ubicació geogràfica com l'espai físic existent als Espais de Suport van estar pensats per facilitar, també, la trobada de grups de professionals que permetessin compartir el coneixement adquirit per les pròpies experiències professionals o bé per generar sinèrgies en diferents propostes col·laboratives de caire comunitari.

El pes del treball social en el projecte

Durant la primera fase del projecte, quan tocava pensar quina disciplina professional seria l'adequada per desenvolupar i conduir els Espais de Suport, es va valorar entre psicologia, infermeria i treball social. Es va optar per la darrera. Les raons van venir determinades per la necessitat de comptar amb un ampli coneixement de la xarxa professional del sector social, salut i educatiu, i del teixit associatiu dels territoris, doncs ja es tenia clara la premissa que l'abordatge del procés final de la vida havia de ser comunitari. Així mateix, el treballador/a social (a partir d'ara treballador@ social) havia de tenir un perfil coneixedor i una experiència significativa del sector de la gent gran i les cures pal·liatives, donat que podia aportar el

seu coneixement sobre quines necessitats eren essencials abordar i construir sobre aquestes pel que fa al procés final de la vida i els processos de dol (que és en aquests dos col·lectius on se situen majoritàriament).

El treball social és un perfil professional amb una alta flexibilitat i adaptabilitat que, idiosincràticament, porta integrat una metodologia basada en la construcció de ponts, el treball en xarxa i l'acompanyament en els camins difícils que travessen les persones. Està habituat al treball interdisciplinari i en equip, fet important pel plantejament comunitari del projecte. Així mateix, la metodologia clàssica d'intervenció, individual, grupal i comunitària, encaixava amb la proposta de cartera de serveis que anava dibuixant-se. Per tant es va apostar pel treball social donat que reunia tots aquests factors.

Canviem el subjecte del present escrit, fins ara impersonal, a un "nosaltres" donat que vam ser les escollides. Doncs bé, quan vam assumir el repte i vam començar amb aquesta anàlisi sobre les necessitats, vam concloure que la mort, i tot allò que l'envolta, calia abordar-la amb valentia i naturalitat, per més tabú que fos i per més desconfiança que generés el fet de ser, a més a més, una empresa funerària. Ara, quatre anys més tard des de l'obertura del primer Espai de Suport, podem assegurar que no ha estat fàcil treballar amb aquests dos tabús. Com si es tractés d'una relació terapèutica, per començar, calia generar una confiança i complicitat sòlida amb els diferents agents del territori. La nostra elecció també venia determinada per l'experiència prèvia en els territoris on s'ubicarien els Espais, aspecte imprescindible que facilitaria una major credibilitat per construir ponts.

Com dèiem, després d'una primera recerca, partíem de la idea que mancava (i manca) una xarxa comunitària i de suport social per cobrir la necessitat diària i vital d'un acompanyament en un procés final de vida i dol. Era (i és) necessària, doncs, una pedagogia social d'acceptació i elaboració que ajudés les persones a preparar-se davant d'una realitat ordinària com és la mort, tan silenciada, i privatitzada en el si de les famílies. El nostre plantejament va ser el d'aportar eines útils per les persones i per la comunitat. Eines basades en el coneixement i la reflexió que permetessin un afrontament d'una forma més pensada, empoderada i serena.

Exemple d'això són les xerrades sobre "la planificació de les decisions anticipades", "com donar suport en el final de la vida", "el procés de dol per la pèrdua d'un ésser estimat" o per la pèrdua de la salut, "com expliquen la mort als nens i adolescents", entre d'altres.

Donat que un dels principals col·lectius que acudeixen a l'Espai de Suport és el de la gent gran, moltes de les accions van orientades cap aquí. Som nosaltres, les treballadores socials, qui donem resposta a necessitats que detectem, com per exemple la soledat, molt sovint agreujada rere una mort. La

La mort, i tot allò que l'envolta, calia abordar-la amb valentia i naturalitat, per més tabú que fos i per més desconfiança que generés el fet de ser, a més a més, una empresa funerària.

nostra visió global de la xarxa d'entitats, voluntariat, serveis i persones vinculades amb nosaltres ens permet donar resposta, o bé derivant o bé connectant la persona amb el seu entorn.

Ens trobem també amb els cuidadors/es, una realitat social de moltes persones i que procurem oferir suport de forma complementària a la qual donen altres serveis, a través de les xerrades on també toquem temes sobre les cures, l'autocura, hàbits saludables, i oferim atenció social personalitzada. D'aquesta manera orientem, informem, derivem, fins i tot ajudem, en alguns tràmits burocràtics. El projecte més proper que tenim amb aquest col·lectiu és obrir grups de suport a cuidadors/es.

Acollim, també, a les persones que estan passant per un procés de dol per la pèrdua d'un ésser estimat, fent una primera entrevista. Si la persona és candidata passa als grups de dol, que en aquest cas són conduïts per una psicòloga especialitzada. Tanmateix, és amb nosaltres, treballadores socials, amb qui manté el contacte constant que ens permet anar fent un seguiment de forma més personalitzada.

També assumim la funció de donar suport a nivell intern, als companys/es assessors (els qui tramiten els serveis funeraris) o, a nivell extern, als treballadors socials de serveis socials o serveis sanitaris, quan es presenta un servei anomenat "de beneficència" i que pugui presentar-se complex socialment, mitjançant la coordinació i l'assessorament. Donem, doncs, servei a aquells professionals del territori que puguin tenir dubtes sobre gestions funeràries.

Malauradament les morts d'alt impacte emocional, sovint aquelles que no toquen, i d'altres situacions de molta duresa, són força freqüents. I és a la cerimònia de comiat on es manifesten moments de confusió i expressions de molt dolor. En algun cas hem fet un reforç als nostres companys/es dels tanatoris, i hem intervingut amb les famílies acompanyant, orientant i oferint suport in situ. Per tant aquest també és un camp on el treball social dona resposta.

Com s'emmarca el treball social dins d'una empresa funerària privada?

No és innovador que el treball social tingui cabuda dins d'una empresa privada; exemples d'això els tenim en el sector residencial, d'atenció domiciliària i en molts altres àmbits. El que sí que suposa un nou horitzó per la professió és que hi hagi cabuda en una empresa funerària. En el nostre cas ha estat mitjançant un projecte com aquest, però pensem que pot assentar un precedent, obrir un nou camp, el que ens agrada anomenar "el del final de la vida", on es pugui seguir desenvolupant la professió a nivell comunitari.

Des d'un inici ens va semblar una proposta atrevida però engrescadora i sobretot molt interessant. Teníem l'oportunitat

de posar en marxa el nostre coneixement i la nostra creativitat en un marc comunitari, on hi ha molta riquesa. La nostra professió ens permet visualitzar-nos en un paper flexible i que fa possible combinar els interessos mercantils, de negoci, d'una empresa privada amb el desenvolupament d'un projecte de contingut social.

Certament la ubicació del nostre paper a nivell intern ha aportat valor a l'empresa, que permet visualitzar i fer créixer el seu compromís social i de proximitat. Els Espais de Suport, concloem, són una oportunitat per canviar aquest model funerari cap una atenció més humana i propera, i una oportunitat per la societat per enfocar el final de la vida com una realitat que cal integrar-la de nou.

A mode de reflexió

Durant els primers dos anys el nostre dia a dia va consistir a donar a conèixer el projecte. Ens vam trobar un ventall de receptivitats diverses, però val a dir que el millor encaix i rebuda del projecte va estar entre els treballad@s socials. És un aspecte significatiu, tenint en compte el moment actual on el sector funerari està molt qüestionat per la societat. Això ens ha portat a profundes reflexions on hem conclòs que havíem de buscar la fórmula per transmetre l'alt valor social que suposa, sota el nostre parer, aquest projecte.

Hi ha una necessitat dins de la comunitat que pot i ha de ser liderada en el seu abordatge pel treball social. Necessitats com la d'impulsar l'autonomia de les pròpies persones i de les famílies en les seves decisions sobre el propi final de vida, en la reflexió de la pròpia mort, en la mort dels altres i en el suport i acompanyament mutu. Hem pogut constatar que manca un temps de reflexió tant des de la dimensió professional com de la pròpia persona sobre el final de la vida i la mort. Cal que el camí del nostre aprenentatge passi per un treball personal sobre les nostres pròpies pèrdues per poder transmetre pedagògicament els conceptes amb valor.

Reflexionem com ens arriba la informació diàriament sobre la mort. Cal fer un esforç perquè la societat entengui que la mort no és el que se'ns presenta des dels mitjans de comunicació tan imparcialment i sovint deshumanitzada que acaba generant una insensibilitat i una normalitat davant de les tragèdies. Fóra bo que es fes una anàlisi de com es transmeten aquestes informacions.

Per altra banda, és important que l'educació dels nostres fills i filles passi per conèixer la realitat inherent de la vida i la mort com a fets naturals defugint del proteccionisme evitatiu que sovint segueix sent el patró educatiu en el si de les famílies i en les mateixes escoles. Tot i que ja es van veient canvis en algunes escoles, encara hi ha molta feina a fer.

Cal que el camí del nostre aprenentatge passi per un treball personal sobre les nostres pròpies pèrdues per poder transmetre pedagògicament els conceptes amb valor.

En definitiva cal apropar la mort a la comunitat i recuperar el valor de la vida tenint present que aquesta és finita. Entendre el dol com un procés natural i necessari ens ajudarà a recuperar els valors més humans com a societat.

Bibliografia

- ARIÈS, Philippe. *Historia de la muerte en Occidente. Desde la Edad Media a nuestros días*. Edició num. 3. Barcelona: Editorial El Acantilado, 2005. ISBN 9788495359179.
- ARIÈS, Philippe. *El hombre ante la muerte*. Edición núm. 1. Madrid: Editorial Taurus, 2011. ISBN 9788430608270.
- TIZÓN, Jorge L. *Pérdida, pena y duelo: vivencias, investigación y asistencia*. Barcelona: Editorial Paidós, 2004. Col·lecció Salut Mental. ISBN 9788449316166.
- POCH, Concepció. *La mort*. Edició núm. 1. Barcelona: Editorial UOC, 2008. ISBN 9788497887809.
- BOWLBY, John. *El vínculo afectivo*. Edició núm. 2. Buenos Aires: Editorial Paidós Iberica, 1993. ISBN 9788475098821.